

УДК 351

Принцип субсидіарності та процеси децентралізації в Україні

С.А. КВІТКА

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президенті України,
м. Дніпропетровськ, Україна, E-mail: skvitka@i.ua

Авторське резюме

У статті розглядається один із основних принципів реформування місцевого самоврядування та проведення децентралізації у державі. Принцип субсидіарності є головною ознакою взаємодії всіх рівнів влади в Європі. Зокрема це визначено у Європейській хартії місцевого самоврядування. Впровадження духу і букви цього документа, загальновизнаного і обов'язкового для країн-членів Ради Європи, є актуальним завданням у сучасній Україні. Децентралізація, об'єднання територіальних громад, зміни адміністративно-територіального устрою, формування спроможних громад, забезпечення надання суспільних послуг відповідно до загальнодержавних стандартів мають ґрунтуватись на принципі субсидіарності і таким чином забезпечити наближення системи влади в Україні до європейських стандартів.

Ключові слова: субсидіарність, децентралізація, деконцентрація, Європейська Хартія місцевого самоврядування.

The principle of subsidiarity and decentralization in Ukraine

S.A. KVITKA

Dnepropetrovsk regional institute of public administration, the National
academy of public administration, office of the President of Ukraine,
Dnipropetrovsk, Ukraine, E-mail: skvitka@i.ua

Abstract

The article deals with one of the basic principles of local government reform and decentralization in the country. The principle of subsidiarity is the main feature of coordination between all levels of government in Europe. Specifically defined in the the European Charter of Local Self-Government. The implementation of the letter and spirit of the document, and universally binding of the Council of Europe is an important task in modern Ukraine. Decentralization, territorial communities, change the administrative-territorial structure, capable of forming communities and the provision of public services under to national standards should follow the principle of subsidiarity and thus provide approximations of government in Ukraine to European standards.

Keywords: subsidiarity, decentralization, deconcentration, the European Charter of local self-government.

Постановка проблеми. Децентралізація в Україні є процесом, що веде країну до визнаних в Європі принципів взаємодії держави та суспільства. Одним із аспектів цього руху є взаємодія держави з іншою формою публічної влади – місцевим самоврядуванням. Хоча децентралізація охоплює дуже широкий спектр взаємовідносин державної влади з іншими сферами суспільства (такими

© С.А. Квітка, 2015

як бізнес, культура, наука, освіта тощо), все ж таки визначення принципів координації діяльності двох найважливіших владних структур є найбільш актуальною проблемою української політики. Одним з головних європейських принципів формування взаємодії центральної та місцевої влади є принцип субсидіарності.

Необхідність його практичного вті-

лення в Україні для реалізації завдань європейської інтеграції широко визнається фахівцями. Однак на політичному рівні термін «субсидіарність» вживається досить рідко, оскільки у деяких випадках його асоціюють із федералізацією. Невідповідність між об'єктивним значенням принципу субсидіарності і його суб'єктивним сприйняттям політичними силами потребує більш детального аналізу і навіть пропагування серед державних службовців та муніципальної громадськості.

Аналіз публікацій і досліджень. В останні десятиліття проводиться багато досліджень, присвячених питанням регіональної політики і місцевого самоврядування. Видається багато довідників і статистичних збірників [3]. Однак безпосередньо проблемі застосування принципу субсидіарності в українських умовах приділяється мало уваги. Більшість матеріалів стосуються європейського досвіду і підготовлені вони за підтримки міжнародних організацій. В них насамперед роз'яснюються значення принципу субсидіарності, його роль для європейської інтеграції України. Між тим, у цих публікаціях даються лише загальні зауваження щодо специфіки його застосування в Україні. Що стосується конкретних досліджень, більшість з яких проводяться на грантовій основі, то майже у всіх з них децентралізація і субсидіарність пропонуються як головні рецепти подолання існуючих в Україні соціально-економічних проблем [7]. У найбільш досконалих, на наш погляд, дослідженнях, які проводились останнім часом в рамках українсько-канадських проектів МЕРМ [8] та РЕОП [9] з цих питань, принципово ставиться питання про існування обмежень на впровадження субсидіарності, особливо щодо місцевих бюджетів та місцевого економічного розвитку. Незважаючи на досить великий об'єм публікацій, актуальним є завдання щодо визначення більш чітких критеріїв та механізмів впровадження принципу субсидіарності у практику публічного управління в Україні. Найбільшою проблемою залишається невизначеність загальнодержавних стан-

дартів суспільних (адміністративних, комунальних тощо) послуг, що мають надаватися на території країни.

Метою дослідження є аналіз субсидіарності як основи для проведення децентралізації в Україні, з урахуванням процесу добровільного об'єднання територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Субсидіарність (від лат. Subsidiaries - допоміжний) - організаційний і правовий принцип, згідно з яким завдання повинні вирішуватися на найнижчому, малому або віддаленому від центру рівні, на якому їх вирішення можливе й ефективне. Ідея субсидіарності споріднена децентралізації. Цей принцип став частиною права Європейського Союзу, як один з основних механізмів стримування надмірної централізації.

Сам принцип субсидіарності сходинить до ідей Платона і Аристотеля, а також до середньовічного міського права. У католицькому соціальному вченні ця концепція стала частиною офіційної доктрини після опублікування енцикліки «*Rerum Novarum*» (1891) Папою римським Львом XIII. Початковою метою принципу було вирішення конфлікту між особистістю та суспільством, яке б уникало крайнощів як індивідуалізму, так і колективізму [4]. Подальший внесок у теорію внесла енцикліка «*Quadragesimo Anno*» (1931) папи Пія XI, де концепція й отримала назву «субсидіарність». Зокрема там говориться: «Основним принципом соціальної філософії, встановленим і незмінним, є те, що ніхто не повинен відбирати в індивідуумів і передавати суспільству ті можливості, які вони можуть реалізувати власною ініціативою і зусиллями. Звідси одночасно несправедливістю, суворим гріхом і порушенням правильного пристрою буде передача більшого за розмірами і складністю спільноті тих функцій, які можуть бути забезпечені і реалізовані нижчестоящими і підлеглими структурами. Оскільки будь-яка громадська діяльність за своєю природою повинна служити засобом допомоги членам соціальної освіти, вона ніколи не повинна руйнувати або поглинати їх

(індивідуальність) [5]. Згідно з принципом субсидіарності, влада повинна бути якомога ближче до громадян. Держава повинна проявляти ініціативу тільки в тих питаннях, де можливостей незалежних приватних осіб і організацій виявляється недостатньо. У випадку, якщо завдання може бути вирішене на місцевому рівні так само ефективно, як і на національному рівні, слід віддати перевагу місцевому рівню. Принцип відноситься не тільки до урядів, а й взагалі до всіх можновладців: партій, корпорацій, профспілок, лідерів політичних рухів, великих бізнесових та банківських структур.

Принцип субсидіарності виходить з автономії особистості і почуття власної гідності. Всі форми суспільства – від родини до міжнародних органів – повинні служити людині. Звідси також випливає, що джерелом політичної влади є народ. Разом з тим персоналізм стверджує, що люди за своєю природою відчують потребу в спілкуванні і членство в елементарних осередках суспільства, таких як сім'я, церковний приход, мікрорайон, професійне співтовариство, волонтерська організація. Ці осередки виконують роль посередників між людиною і більшими структурами і тим самим наділяють їх реальною владою. Дана схема відтворюється на рівні середніх і великих громадських структур. Звідси робиться висновок, що делегування владних повноважень до більш високих рівнів влади має здійснюватися виключно в міру необхідності. Зокрема, держава може використовувати свою владу тільки в тій мірі, в якій це необхідно для загального блага.

З етичної точки зору, субсидіарність зобов'язує державу і суспільство до створення умов для повноцінного розвитку особистості, в тому числі забезпечення соціально-економічних прав людини. Держава зобов'язана поважати незалежність окремих людей та організацій, але при цьому має сприяти встановленню зв'язків між ними. Хоча вона не вправі накладати обмеження на справедливі вимоги особистості, але вона повинно захищати одних членів суспільства від

шкоди, пов'язаної з приватними інтересами інших.

Однак субсидіарність не тільки визнає наявність обмежень центральної влади, а й пропонує методику визначення обсягу повноважень місцевих органів управління. У 1985 році Європейська Хартія місцевого самоврядування, виходячи з принципу субсидіарності, закріпила за місцевими адміністраціями вирішення всіх завдань, крім тих, які їм не під силу. Так, стаття 4, пункти 3.4.5 і 6 Хартії свідчать: «Публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими властями, які найбільш близькі до громадян. Передача будь-якої функції якого-небудь органу іншому органу влади повинна проводитися з урахуванням обсягу та характеру конкретної задачі, а також вимог ефективності та економії», «Надані органам місцевого самоврядування повноваження, як правило, мають бути повними і виключними. Вони можуть бути поставлені під сумнів або обмежені яким-небудь іншим центральним або регіональним органом влади тільки в межах, встановлених законом», «При делегуванні повноважень будь-яким центральним або регіональним органом влади органи місцевого самоврядування повинні, наскільки це можливо, мають право пристосовувати свої повноваження до місцевих умов», «Необхідно консультиватися з органами місцевого самоврядування, наскільки це можливо, своєчасно і належним чином у процесі планування і прийняття рішень, які безпосередньо стосуються» [2].

У 1986 Єдиний європейський акт розподілив повноваження з питань навколишнього середовища між ЄС і країнами, що входять до нього, згідно з принципом субсидіарності. У міру зростання стурбованості європейською централізацією, субсидіарність стала все більше привертати до себе увагу як стримуючий фактор. У 1992 р. Маастрихтський договір обмежив уже всі повноваження ЄС тільки тими сферами, де дій окремих країн недостатньо. Ці положення отримали розвиток у подальших поправках до Договору про заснування ЄС.

Згідно з поточною редакцією цього

документа - в областях, які не підпадають під його виключну компетенцію, європейська спільнота діє відповідно до принципу субсидіарності, тільки якщо цілі передбачуваної дії нездатні бути досягнуті в достатній мірі державами-членами і тому, в силу масштабів або наслідків передбачуваної дії, можуть бути більш успішно досягнуті ЄС. Будь-які дії ЄС не повинні йти далі того, що необхідно для досягнення цілей цього Договору.

Субсидіарність по відношенню до окремих держав у світовій спільноті та в ЄС означає, що публічна влада в масштабі світового співтовариства не ставить своїм завданням обмежувати сферу дій публічної влади індивідуального політичного співтовариства (тобто держави), тим більше зайняти його місце. Навпаки, метою є створити у світовому масштабі таку систему, в якій публічні інстанції кожного політичного співтовариства, його громадяни та їх асоціації різних рівнів мають можливість здійснювати свої завдання, виконувати свої обов'язки і користуватися своїми правами на більш стійкій підставі. Відповідно до цього для реалізації принципу субсидіарності в європейському законодавстві, правові акти повинні відповідати двом вимогам. По-перше, для дій ЄС необхідно підставу. По-друге, їх масштаб повинен бути пропорційний необхідності [6]. При обґрунтуванні відповідності пропонованих заходів в принципі субсидіарності використовуються ряд критеріїв:

- Близькість влади до громадян. Політичні рішення мають прийматися на рівні, якомога більш близькому до населення.
- Достатність. Чи можуть поставлені цілі бути досягнуті в достатній мірі на більш низьких рівнях (у тому числі, самими громадянами).
- Вигода. Чи буде рішення завдання на більш високому рівні ефективнішими або вигідними.

Новітній етап розвитку місцевого самоврядування в Європі проходив саме на основі принципу субсидіарності. Наприкінці ХХ століття у більшості країн

Європи відбулись важливі структурні, функціональні та організаційні реформи системи організації влади на місцях, які стосувались системи адміністративно-територіального устрою держави, а також запровадженням самоврядування на регіональному рівні. Ці реформи були спрямовані на перерозподіл функціональних відносин між місцевими, регіональними та центральними органами управління. Вони проводилися одночасно із структурними реформами та тісно пов'язані такими поняттями, як «централізація», «децентралізація», «деконцентрація». Їх результатом стало розширення компетенції регіональних та місцевих органів влади, тобто децентралізація управління, під якою розуміють передачу центральною владою окремих владних повноважень органам місцевого самоврядування (передачу прав на прийняття рішень органам, які не перебувають в ієрархічній підпорядкованості центральним органам влади і які часто обираються зацікавленими громадянами).

Децентралізація може супроводжуватися деконцентрацією – передачею повноважень з центрального на місцевий рівень чиновникам, які призначаються центральною владою (організаційна техніка, яка полягає в передачі важливих прав з прийняття рішень представникам центральної влади, поставлених на чолі різних адміністративних округів або державних служб). При цьому розрізняють вертикальну і горизонтальну деконцентрацію. В межах вертикальної деконцентрації всі повноваження по представництву інтересів центральної влади на місцевому рівні передаються одному державному чиновнику (префекту, комісару тощо), а горизонтальна деконцентрація пов'язана з розподілом обов'язків між кількома центрами влади на місцевому рівні за галузевим принципом.

В той же час необхідно мати на увазі, що демократизм політичної системи в цілому не завжди прямо пов'язаний з рівнем децентралізації і деконцентрації. В демократичних державах необхідність децентралізації владних повноважень

може бути обумовлена не стільки демократичними принципами, деякі з них краще забезпечуються централізовано, скільки чинниками адміністративного характеру. А в державах, де ще немає сталих демократичних традицій, а формально існуюча система місцевих органів влади не відповідає реальному механізму місцевої влади, децентралізація може навіть призвести до зниження рівня демократизму місцевого управління – передані центральною владою повноваження спрямовуються на задоволення корпоративних інтересів локальних еліт.

Тому надмірну децентралізацію та автономію місцевих органів влади не можна розглядати як абсолютне благо з точки зору демократії. Централізація влади також має певне позитивне значення, вона забезпечує переваги єдиного управління, вільного від місцевих політичних спорів і запобігає, як зазначав Ж.Ведель, «зловживанням владою з боку сільських самодурів» [1]. В окремих випадках централізація дозволяє краще скоординувати діяльність місцевих служб та понизити вартість послуг, які надаються місцевими органами. Таким чином, при проведенні реформ в європейських державах децентралізація і централізація не розглядаються як діаметрально протилежні концепції організації влади на місцях. Головна проблема при проведенні реформ полягає не в тому, щоб зробити вибір між децентралізацією і централізацією, а в тому, щоб встановити необхідний і доцільний баланс між ними, який адекватно відповідає би реальним соціально-економічним та політичним умовам конкретної країни.

Зарубіжний досвід місцевого самоврядування дозволяє виділити наступні тенденції його розвитку:

1. При збереженні провідної ролі представницьких органів місцевого самоврядування (рад) у вирішенні місцевих справ поступово посилюється значення виконавчого апарату, зростає вплив муніципальних чиновників, що свідчить про зміцнення професіоналізму муніципального управління.

Посилення виконавчих органів може проходити в різних формах. Зокрема, при визначенні структури та статусу органів місцевого самоврядування все більший обсяг повноважень закріплюється законом за виконавчими органами. Представницькі органи добровільно передають частину своїх функцій виконавчим органам (тимчасово або на постійній основі).

2. Зміцнюються матеріальні та фінансові основи місцевого самоврядування. Так, кожна громада має свою муніципальну (комунальну) власність, яка необхідна для функціонування життєво важливих комунальних служб. Муніципалітети широко застосовують економічні методи управління – місцеві податки, ліцензування, укладання контрактів на виконання муніципальних функцій з приватними фірмами тощо.

Все це сприяє збільшенню дохідної частини місцевих бюджетів, розвитку муніципального господарства та стимулюванню підприємницької діяльності. В той же час у багатьох країнах (особливо в «пострадянських») гострою залишається проблема формування достатньої фінансової основи місцевого самоврядування.

3. Суттєвих змін зазнають функції органів місцевого самоврядування. Це обумовлено наступними чинниками: по-перше, з'являються нові функції, потреби в реалізації яких на місцевому рівні раніше не було (наприклад, екологічна) і які сьогодні делегуються органам місцевого самоврядування державою; по-друге, частина функцій, які раніше традиційно виконувалися органами місцевого самоврядування, передаються приватним компаніям або громадським об'єднанням, органам самоорганізації населення (наприклад, прибирання та переробка сміття); по-третє, скорочується роль органів місцевого самоврядування у вирішенні соціальних питань.

4. Процеси урбанізації та демографічні зміни сприяють, з одного боку, скороченню кількості сільських поселень та зростанню кількості міських, з другого – поглибленню кризи міст (розростання пригородів призводить до пе-

ресування промисловості і соціального обслуговування від центру міста до периферії і, як результат цього, масового переселення «середнього класу» в пригороди).

Внаслідок урбанізації виникають різні агломерації (ареали метрополій), які являють собою сукупність власне міста, передмість, а також навколишніх невеликих міст і селищ, економічно пов'язаних між собою. В межах цих агломерацій функціонують багато різних, незалежних один від одного, систем муніципального управління, а відсутність координаційних органів ускладнює проведення погодженої політики в рамках агломерації.

Відсутність підходу до агломерації як до єдиного цілого обумовлює виникнення феноменів територіальної невідповідності ресурсів і потреб та безоплатного споживання. Перший феномен пов'язаний з тим, що органи місцевого самоврядування тих громад, які існують у межах агломерації, намагаються надавати населенню максимально широкий спектр послуг, що призводить до нерационального використання ресурсів (вартість послуг зростає при зменшенні кількості жителів, яким вони надаються).

Феномен безоплатного споживання полягає в тому, що окремими послугами користуються ті, для кого вони безпосередньо не призначені і хто за них не платить. Зокрема, жителі пригородів (які є самостійними муніципальними утвореннями) користуються деякими послугами, які місто надає своїм жителям.

Багато муніципальних послуг (охорона довкілля, пожежні та поліцейські служби тощо) не можна локалізувати в межах окремого муніципального утворення агломерації, їх важко визначити в певних кількісних показниках і втиснути у відповідні територіальні межі з тим, щоб виключити сторонніх осіб, які проживають в інших муніципальних утвореннях агломерації з кола користувачів цих послуг.

5. Стійкою тенденцією в розвитку місцевого самоврядування в Європі є укрупнення адміністративно-територіальних одиниць, скорочення числа міс-

цевих органів влади, створення різних регіональних форм управління. Ці процеси спрямовані на формування достатньої територіальної, демографічної та матеріально-фінансової бази для утримання сучасних комунальних та інших муніципальних служб.

Наприклад, в Італії відповідно до «Закону про устрій місцевих автономій» (1990 р.) нові комуни можуть створюватися при наявності не менше 10 тис. жителів, а провінції – 200 тис. жителів. Передбачаються суттєві фінансові стимули для об'єднання і наступного злиття комун з населенням менше 5 тис. жителів або їх приєднання до більш великих комун. Радикальні заходи до зменшення числа комун були застосовані свого часу в Швеції, Бельгії, Данії, ФРН та інших європейських країнах. Наприклад, у Швеції число комун було скорочено з 848 до 288, в Бельгії – з 2359 до 589.

В той же час чисельність низових самоврядних одиниць (комун) у деяких країнах Європи ще залишається досить значною: у Франції – 36 757; ФРН – 8 500; в Італії – 8 090; Іспанії – 8 056; Греції – 5 750.

В окремих країнах Європи (пост-югославські держави) відбуваються зворотні процеси – комуни розукрупнюються. Це пов'язано з тим, що існуючі комуни мають надмірно великі розміри. Наприклад, в Словенії середня комуна має територію в 321 кв. км і населення близько 31 тис. жителів, у Македонії середній розмір муніципалітету складає 850 кв. км, а число жителів перевищує 60 тис. чоловік.

У багатьох державах вирішення проблеми формування належної матеріальної основи місцевого самоврядування вбачають не в укрупненні комун, а в розвитку співробітництва між окремими комунами (кооперативний підхід). Таке співробітництво здійснюється шляхом укладання контрактних угод щодо надання послуг та спільної діяльності в певних галузях між різними органами і рівнями місцевої влади.

Муніципалітети можуть вступати в контрактні відносини з іншими муніципалітетами або органами регіональної

влади в таких галузях, як будівництво, протипожежна безпека, цивільна оборона, охорона здоров'я, боротьба з наслідками стихійного лиха тощо. Існує практика створення конфедерації міст, які виконують такі функції, що не під силу територіальним громадам окремих міст.

Висновки. Принцип субсидіарності є одним з найважливіших принципів організації інститутів влади, який має безпосереднє відношення до місцевого самоврядування. Основна ідея цього принципу полягає в тому, що центральна та регіональна влада повинна втручатися у діяльність органів місцевого самоврядування лише в тій мірі і в тих межах, за якими територіальна громада не може задовольнити свої різнобічні потреби.

Згідно з цим принципом, розподіл повноважень між органами різного територіального рівня має здійснюватися таким чином, щоб, з одного боку, максимально наблизити процес прийняття рішень до громадянина, з другого - цей рівень має володіти організаційними, матеріальними та фінансовими ресурсами, що забезпечують обсяг та якість соціальних послуг, що надаються населенню відповідно до загальнодержавних стандартів.

Реалізація цього принципу включає два важливі аспекти. З одного боку, субсидіарність передбачає, що влада більш високого територіального рівня може втручатися у сферу влади більш низького рівня лише в тій мірі, в якій остання продемонструвала свою нездатність. Тобто субсидіарність у цьому значенні базується на принципі невтручання державної влади або органу місцевого самоврядування більш високого територіального рівня у вирішення питань місцевого значення. З другого боку, субсидіарність прямо передбачає втручання - влада більш високого рівня не лише має право, але й повинна втручатися у сферу влади більш низького рівня. В той же час це втручання передбачає не під-

міну, а певний тип допомоги, яка захоплює владу низових рівнів та наділяє їх повноваженнями.

Таким чином, відповідно до принципу субсидіарності, передавати повноваження від влади більш високого рівня до влади більш низького рівня дозволяється тільки в тій мірі, в якій самі ці повноваження можуть бути краще здійснені на вищому рівні. При цьому непорушно залишається ідея, що ці повноваження повинні здійснюватися на рівні, настільки близькому до громадянина, наскільки це можливо.

Виходячи з аналізу відповідних положень Європейської хартії місцевого самоврядування можна розглядати принцип субсидіарності у його юридичному та політичному значеннях.

Так, юридичне значення субсидіарності характеризує цей принцип як певну формулу розподілу в законодавчих актах повноважень, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним територіальний рівень влади не може здійснити більш ефективно. Такий розподіл повноважень дозволяє, з одного боку, максимально наблизити процес прийняття рішення до громадянина, з іншого - цей рівень має володіти відповідними ресурсами. При цьому пріоритет низового рівня при розподілі повноважень має завадити будь-яким спробам централізації в системі територіальної організації влади.

Політичне значення принципу субсидіарності полягає в тому, що він виступає своєрідним засобом, який має забезпечити реалізацію повноважень якомога ближче до громадянина. Ці повноваження вилучаються у держави і передаються лише тим органам влади, які працюють під контролем обраних представників. Таким чином, принцип субсидіарності виступає бар'єром на шляху занадто великої централізації державного організму та відриву влади від народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Административное право Франции. Перевод с французского / Ведель Ж.; Под ред.: Крутоголов М.А.; Пер.: Энтин Л.М. - М.: Прогресс, 1973. - 512 с.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Законом N452/97-вр від 15.07.97 // Місцеве та регіональне самоврядування України. – К.: Наукова думка, 1997.
3. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2003 рік. - К.: Видавництво: Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, 2004.
4. Нойхауз Н. Ценности христианской демократии. М.: Республика, 2005.
5. Основи права Європейського Союзу: Навчальний посібник / За ред. проф. Кашкіна С.Ю. - М.: Білі альви, 1997.
6. Регіональна політика Європейського Союзу: історія і сучасність Європейська інтеграція: крок за кроком. Посібник Розділ / Фонд «Європа ХХІ», <http://old.eurorexhi.kiev.ua/ukrainian/program/zmi/book3/036.html>
7. Україна: звіт з людського розвитку 2003. Сила децентралізації. - Програма розвитку ООН. - К.: Видавництво: Бліц Принт, 2003.
8. <http://www.mled.org.ua/ukr/materials/publications>
9. <http://www.ebed.org.ua/uk/publications>

REFERENCES:

1. Administrativnoe pravo Frantsii. Perevod s frantsuzskogo (Administrative law in France. Translated from the French). - М.: Progress, 1973. - 512 p.
2. Yevropeys'ka khartiya mistsevoho samovryaduvannya, ratyfikovana Zakonom N452/97-вр vid 15.07.97 (European Charter of Local Self-Government, ratified by the Law N452 / 97-BP of 15.07.97) // *Mistseve ta rehional'ne samovryaduvannya Ukrayiny*. – К.: *Naukova dumka*, 1997.
3. Monitorynh sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku rehioniv Ukrayiny za 2003 rik (Monitoring of socio-economic development of Ukraine for 2003). - К.: *Vydavnytstvo: Naukovo-doslidnyy ekonomichnyy instytut Ministerstva ekonomiky ta z pytan' yevropeys'koyi intehratsiyi Ukrayiny*, 2004.
4. *Noyhauz N. Tsennosti hristianskoy demokratii (Values of Christian Democracy)*. М.: *Respublika*, 2005.
5. Osnovy prava Yevropeys'koho Soyuzu: Navchal'nyy posibnyk (Principles of EU Law: Textbook). - М.: *Bili al'vy*, 1997.
6. Rehional'na polityka Yevropeys'koho Soyuzu: istoriya i suchasnist' Yevropeys'ka intehratsiya: krok za krokom (Regional Policy of the European Union: History and Modernity European Integration: step by step). *Posibnyk Rozdil / Fond «Yevropa ХХІ»*, <http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/program/zmi/book3/036.html>
7. Ukrayina: zvit z lyuds'koho rozvytku 2003. Syl'a detsentralizatsiyi (Ukraine: Human Development Report 2003. The power decentralizatio). - *Prohrama rozvytku OON*. - К.: *Vydavnytstvo: Blits Print*, 2003.
8. <http://www.mled.org.ua/ukr/materials/publications>
9. <http://www.ebed.org.ua/uk/publications>

Квітка Сергій Андрійович – кандидат філософських наук, доцент
 Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України
 Адреса: 49044, м. Дніпропетровськ, вул. Гоголя, 29
 E-mail: skvitka@i.ua

Kvitka Serhii Andriiovych – PhD in philosophy, associate professor
 Dnepropetrovsk regional institute of public administration, the National academy of public administration, office of the President of Ukraine
 Address: 29, Gogol Str., Dnipropetrovsk, 49044, Ukraine
 E-mail: skvitka@i.ua